

СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

SOCIAL RIGHTS IN UKRAINE

Турута О.В.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Харківського національного університету внутрішніх справ

В статті визначається місце соціальних прав в системі прав і свобод людини. В роботі аналізуються сучасні процеси, що відбуваються у сфері реалізації соціальних прав в Україні. Розкриваються причини декларативного характеру соціальних прав. Формулюється висновок щодо ступеню реальності даної групи прав в сучасній Українській державі.

Ключові слова: права людини, соціальні права, соціальне забезпечення, друге покоління прав людини, соціальна політика держави.

В статье определяется место социальных прав в системе прав и свобод человека. В работе анализируются современные процессы, происходящие в сфере реализации социальных прав в Украине. Раскрываются причины декларативного характера социальных прав. Формулируется вывод о степени реальности данной группы прав в современном Украинском государстве.

Ключевые слова: права человека, социальные права, социальное обеспечение, второе поколение прав человека, социальная политика государства.

The article defines the place of social rights in the human rights and freedoms. The paper examines the current processes in the field of social rights in Ukraine. The reasons of the declarative character of social rights open up. Draw conclusions about the degree of reality of this group of rights in the modern Ukrainian state.

Key words: human rights, social rights, social security, the second generation of human rights, social policy.

Постановка проблеми. Конституція України 1996 р. встановила широкий перелік соціальних прав людини і громадянина [1]. Соціальні права людини також були закріплені у таких основних міжнародно-правових актах: Загальній декларації прав людини (ООН, 1948 р.), Міжнародних пактах ООН 1966 р., конвенціях Міжнародної організації праці, Європейській соціальній хартії (Рада Європи, Турин, 1961 р.) тощо. Згідно з цими актами до основних соціальних прав належать: право на працю; на відпочинок; на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї; на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування; на соціальне забезпечення; на освіту; на житло; на охорону і допомогу сім'ї; на захист материнства; на охорону і допомогу дітям та підліткам.

Зважаючи на те значення, яке надається проблемі забезпечення прав людини на світовому і національному рівнях, загальний концептуальний підхід полягає в тому, що на перший план виходить людина з її життєво важливими потребами, а досконалість юридичного механізму визначається саме як здатність останнього забезпечити ці потреби. В сучасних умовах соціальні права визнаються фундаментальними, водночас вони є найбільш проблематичним серед інших конституційних прав [2, с. 9]. Соціальні права зайняли таку позицію не випадково. Сьогодні не потребує доказів така проста істина, що для особи без мінімального економічного добробуту багато політичних прав являють собою порожнє місце. Американський філософ І. Берлін вважає, що без наявності базисних соціально-економічних прав усі інші права людини не можуть «працювати», оскільки запропонувати політичні права людям, які є го-

лодними, хворими, неписьменними, не отримують необхідної медичної допомоги, означає насмішку над ними [3]. Однак щодо забезпечення цієї групи прав, виникають серйозні політико-правові та соціальні проблеми, викликані невідповідністю між проголошеними правами та їх реальним здійсненням, між суспільною значущістю цієї проблеми і рівнем її теоретичного аналізу та практичного втілення. Соціальні права особи – одна з найактуальніших проблем світового та регіонального правового розвитку, гармонізації національних правових систем, удосконалення механізму держави. Визнання України соціальною державою (ст. 1 Конституції України), а також загострення соціальних проблем зумовили актуальність теми забезпечення соціальних прав людини і громадянина в Україні. Крім того, це питання актуалізується у зв'язку з реформами сучасного державного будівництва в Україні.

Стан дослідження. Науково-теоретичним підґрунтям роботи є розробки таких провідних вітчизняних фахівців, як Н.Б. Болотіна, О.В. Зайчук, Н.І. Карпачова, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков, А.Ю. Олійник, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун та ін. Проблеми забезпечення прав людини, в тому числі соціальних прав, активно досліджуються не тільки вітчизняними правознавцями, а також дослідниками зарубіжних країн: О.А. Лукашовою, М.М. Марченко, В.Є. Чіркніним, І. Берліном, Дж. Ролзом та ін.

Метою даної статті є визначення місця соціальних прав в системі прав і свобод людини, а також ступеню їх реальності в сучасній Українській державі.

Виклад основного матеріалу. Історія людського суспільства та прав особи є надбанням, що являє со-

бою її цілеспрямоване прагнення до свободи. Права особи пов'язують із формуванням «поколінь прав», у зв'язку із виникненням яких, зміст прав особи поступово еволюціонував, кількісно і якісно збагачувався.

Наприкінці XIX ст. у Європі з'явилося кілька проєктів конституцій, які містили не тільки «класичні» – особисті і політичні права, а й права другого покоління – соціально-економічні та культурні. Ці конституції приписували обов'язки урядам у сфері зайнятості, освіти, громадського здоров'я тощо. Першою у світі конституцією, яка закріпила широкий і досить деталізований перелік соціально-економічних прав, була Конституція Мексики, прийнята 17 січня 1917 р. У подальшому такі права були включені до радянських конституцій Росії (1918 р.), України (1919 р.), до конституції Німеччини 1919 р. Характерною рисою сталінської й брежнєвської конституцій був пріоритет соціально-економічних прав над тими правами, які прийнято вважати природними й невід'ємними, – правами першого покоління [4, с. 9]. Конституція СРСР 1936 р. передбачала право громадян на працю, «тобто на отримання гарантованої роботи з оплатою їх праці у відповідності з її кількістю та якістю» (ст. 118), право на відпочинок (ст. 119), право на соціальне забезпечення, тобто право на матеріальне забезпечення у старості, а також у випадку хвороби і втрати працездатності (ст. 120), право на освіту (ст. 121) [5]. Конституція СРСР 1977 р. розширила перелік проголошених соціальних прав, додавши до них такі, як право на охорону здоров'я (ст. 42), право на житло (ст. 44), право на користування досягненнями культури (ст. 46), а також гарантувала свободу наукової, технічної і художньої творчості (ст. 47) [6]. У пострадянській конституції України фактично було не тільки збережено зазначені соціально-економічні права, а й розширено їх перелік: право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48); право громадян на працю, належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (ст. 43); на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); право дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на державне утримання та виховання (ст. 52) тощо [1].

Група соціальних прав виражає потреби першочергові, життєво необхідні для людини, вони є базовими, а тому визначальними у всій системі прав людини. Це потреби матеріального характеру, які, у свою чергу, можуть бути поділені на потреби у грошових цінностях та потреби іншого, негрошового характеру (в медичній допомозі, соціальних послугах), але таких, що мають економічну цінність. Таким чином, соціальні та економічні права утворюють базис для визнання та подальшого забезпечення прав цивільних (особистих) і політичних.

Щодо визнання та виконання державою соціальних зобов'язань, слід зазначити, що до кінця XIX ст. панувала політика невтручання держави в організації систем соціального захисту, створення соціального страхування, а взаємодопомога лише заохочувалася державою. Ситуація докорінно змінилася з виникненням у середині XX ст. соціальної держави, з державним визнанням соціальних прав і взяттям державою на себе соціальної функції. Соціальна держава – така, яка бере на себе обов'язок турбуватися про соціальну справедливість, добробут своїх громадян, їх соціальну захищеність. Принцип соціальної держави як конституційний було закріплено в конституціях ФРН 1949 р., Франції 1958 р., Італії 1948 р., Португалії 1975 р., Туреччини, Швеції 1974 р., Японії 1947 р., Греції, Нідерландів, Данії та ін [4, с. 33].

Разом з тим, здійснюючи соціальну політику й проголосивши у конституціях і законах соціальні права, не всі держави можуть забезпечити їх реальне здійснення. Поясненням тому є декілька причин.

По-перше, на відміну від прав першого покоління, які визначаються як негативні права (оскільки реалізація таких прав потребує захисту від втручання держави), соціально-економічні права отримали назву позитивних прав, оскільки вимагають певних активних дій з боку органів держави в інтересах особи щодо створення спеціальних програм та упровадження відповідного організаційно-правового та фінансового механізмів для їх забезпечення. Задача держави складається в тому, щоб створювати соціальні програми, вести організаційну та господарську діяльність, яка б дала змогу гарантувати та робити реальними проголошені права.

По-друге, на відміну від прав першого покоління, соціальні права є, як вважають деякі вчені, вже предметом домовленості між суспільством і владою, тому що можливість забезпечення тих або інших соціально-економічних прав залежить від економічного стану держави, зрештою – від ефективності праці самих його громадян. Отже, ступінь реальності прав громадян другого покоління залежить від працездатності самих громадян. А держава, проводячи економічну політику, повинна лише допомогти громадянам отримати та примножити їхні блага, а разом з цим і коло прав. А от стосовно громадян, які з об'єктивних причин не можуть забезпечити себе матеріальним добробутом (інваліди, люди з обмеженими можливостями), а тому і правами, держава має зобов'язання по забезпеченню цих громадян матеріальним мінімумом. А вже від розміру встановленого державою мінімуму благ залежить рівень реальності прав громадян, який держава готова і здатна забезпечити. І для кожної країни цей рівень різний, тому друге покоління прав людини вважають менш універсальним.

По-третє, крім меншої універсальності, соціально-економічні права відрізняються від громадянських і політичних ще й меншою визначеністю і чіткістю формулювань. Фундаментом багатьох соціально-економічних нормативів служать достатньо загальні й широкі поняття, такі як «справедливий»,

«гідний», «задовільний», «розумний» і т.п. Поняття ці відбивають дуже мінливі, так сказати, «текучі» явища, які вкрай важко обумовлені в юридичному розумінні.

Тому цілком логічно, що Загальна декларація прав людини закликає вважати виражені в ній права завданнями, «до виконання яких повинні прагнути всі народи й всі держави» [7]. Однак здійснення соціально-економічних прав вимагає явно більшого часу й незрівнянно більших матеріальних ресурсів, ніж забезпечення базових свобод. Закономірно, що в Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права встановлюється обов'язок держав, які його підписали, забезпечувати повне здійснення визнаних у ньому прав поступово і в межах наявних ресурсів [8].

Проаналізуємо сучасні процеси реалізації окремих соціальних прав громадян в Україні та зробимо висновок щодо ступеню реальності зазначених прав.

Стаття 53 Конституції України проголошує, що кожен має право на освіту, а також повна загальна освіта є обов'язковою. Але за реалізацією цього права громадян України стоїть матеріальна забезпеченість. Тільки за матеріальної забезпеченості батьків діти можуть ходити до школи і здобувати повну загальну середню освіту. А якщо батьки не забезпечені, не мають матеріальної змоги навчати своїх дітей, то держава, згідно ст. 53 Конституції України, зобов'язана забезпечити здобуття дітьми повної загальної середньої освіти за свій кошт. Однак держава в цьому плані не виконує своїх зобов'язань. В Україні на даний час за даними дитячого фонду ООН «Юнісеф» кількість безпритульних дітей і підлітків віком від 10 до 19 років становить близько 150-160 тисяч [9]. Відповідно, ці діти не відвідують навчальні заклади.

Право на освіту можна вважати в Україні умовно-реальним, бо все ж таки більша частина населення України в змозі їм скористатися. Безперечно, працює багато безкоштовних закладів загальної освіти, але вони не отримуть достатнього державного фінансування. Тому велика частина матеріальних розходів лягає на плечі батьків (ремонт школи, підручники, технічне обладнання). Це ще, не враховуючи власних витрат на учня, а саме: шкільну форму, канцелярські товари, платні факультативні заняття). Таким чином, на сьогодні існує дефіцит наявних доходів переважної більшості населення для отримання високоякісних послуг освіти, що поки не гарантуються державою. За даними Державного комітету статистики середньомісячна заробітна платня в Україні у 2013 р. складає близько 2700-3000 гривень [10], в той час як, за журналістськими підрахунками, щоб зібрати українського першокласника до школи, треба витратити мінімум 2000 гривень [11], а якщо сім'я виховує двох або більше дітей, то ця сума відповідно збільшується. Вартість навчання у державних ВНЗ України коштує близько від 5 до 21 тисяч гривень на рік [12].

Отже, держава більш-менш гарантує повну загальну освіту, тобто опанування основ наук (шляхом навчання в загальноосвітніх школах, середніх про-

фесійних учбових закладах), необхідних людині для розуміння загальних явищ природи і суспільства, участі в громадській та трудовій діяльності. Але для країни, яка прагне називатися розвинутою європейською державою, цього замало.

Стаття 47 Конституції України проголошує, що кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність чи взяти в оренду. Соціально нужденним житло надається державою безплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Продекларувавши ці права, держава взагалі відмовляється від даного зобов'язання. По-перше, бачимо некоректність фрази «кожен має право на житло», якщо в людини житла не має, то й права на нього вона не має. Значить, не кожен має право на житло. По-друге, держава створює можливість для тих громадян, хто має кошти і здатний платити за надане житло. Нереальність придбати житло самотужки більшості громадянам України підтверджує несорозмірність середньомісячної заробітної платні звичайного українця з цінами на однокімнатну квартиру за 2013 рік. По-третє, формулювання «держава створює умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність...» не є реальним правом, а лише тільки мрією та декларацією. Для того, щоб держава забезпечувала це конституційне право, вона повинна мати державний житловий фонд, вона повинна за найнижчими цінами відпускати будматеріали під конкретне будівництво, давати під низькі відсотки кредит у банку, забезпечувати низьку плату за квартиру і комунальні послуги. А такої можливості поки що Україна не має.

Кожного року в Україні збільшується кількість безпритульних, а Україна входить у кліматичну зону, де більше півроку холодно. Одразу постає питання, а де ж право на житло цих громадян, і чому вони не можуть ним скористатися?

Дуже важливим, винятково життєвим, але поки що нереальним є конституційне право на охорону здоров'я. Ст. 49 Конституції України проголошує: «Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних установах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно». Проте охорона здоров'я кожного залежить від рівня доходу. Таким чином, незважаючи на те, що більшість медичних послуг офіційно залишається безкоштовною, основною проблемою доступу до системи охорони здоров'я слід визнати нестачу коштів у населення. Внаслідок загально низького рівня доходів медичні послуги залишаються недоступними для значної групи населення. Крім того, недостатній рівень доходів обтяжується недосконалістю систем охорони здоров'я, що обмежує доступ до медичних послуг

багатьох верств населення, особливо тих, хто мешкає на значній відстані від великих міст.

Протягом життя кожна людина знаходиться перед небезпекою настання обставин, які можуть безпосередньо вплинути на стан її здоров'я (отримання ушкодження або хвороба), призвести до втрати роботи, а відповідно і заробітку – основного джерела засобів до існування, або втрати коштів для існування. Самостійно побороти ці обставини в більшості випадків особа не може, оскільки вони визначаються об'єктивними соціально-економічними умовами, які тісно пов'язані із трудовою діяльністю і майже не залежать від її волі. Пом'якшення цих ризиків потребує зовнішньої підтримки. Аналіз відповідей населення свідчить, що в разі виникнення вищенаведених ситуацій людина покладається в першу чергу: лише на себе, на підтримку родичів або друзів. Таким чином, конституційне право громадян на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування поки що можна визначити як нереальне або перспективно-реальне.

Висновки. Соціальні права людини знайшли своє відображення в конституційних положеннях та чинному законодавстві України. Це передбачає забезпечення соціальної безпеки громадян, створення необхідних і достатніх умов для реалізації соціальних прав людини і громадянина. Разом з тим, виникає проблема, оскільки обсяг державних гарантій права на соціальний захист залежить від фінансово-економічних можливостей держави, тобто

надання матеріальної допомоги соціально слабким має відбуватися на основі матеріально-фінансових можливостей держави. Зміст та обсяг державних гарантій права на соціальний захист має відповідати принципу реальності, тобто нормативно-правовими актами мають бути визначені тільки ті види та розміри соціальних виплат та інших соціальних пільг, які держава в змозі надати громадянам, виходячи зі своїх ресурсів та на основі принципу балансу інтересів людини, суспільства та держави. На сучасному етапі розвитку держави ст. 3 Конституції України містить більше норму-мету, ніж норму, що відображає реальність. Основними причинами складної ситуації України в соціальній сфері є: переоцінка державою своїх можливостей при прийнятті соціальних зобов'язань, неузгодженість соціальної політики із здійснюваними в країні економічними перетвореннями, певна безсистемність при прийнятті рішень у сфері соціального забезпечення. Таким чином, здійснення громадянських і політичних прав, яке зазвичай не пов'язане із суттєвими матеріальними витратами, не вимагає значних коштів з боку держави і суспільства та самих громадян стає більш-менш реальним для населення України. А ось реалізація соціальних прав вимагає наявності ресурсів у розподіленні держави, суспільства та й, у багатьох випадках, громадян і їх об'єднань. Брак ресурсів не дозволяє втілити в Україні більшість соціальних прав, що автоматично надає їм статусу нереальних.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституції України // Відомості Верховної Ради. – К. – 1996. – № 30, ст. 141.
2. Прилипко С.М. Предмет права соціального забезпечення [Автореферат]: Предмет права соціального забезпечення : автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.05 / Прилипко Сергій Миколайович; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2007. – 47 с.
3. Berlin I. «Two Concepts of Liberty,» in Isaiah Berlin, Four Essays on Liberty. Oxford: Oxford University Press, 1990 [1958], P. 369-386.
4. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні [Текст] : монографія / Н.Б. Болотіна. – К. : Знання, 2005. – 381 с.
5. Конституція СРСР 1936 року. [електронний ресурс] – Режим доступу : <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/arhupa/hdasbu-13-372-15-018.pdf>.
6. Конституція СРСР 1977 р.
7. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 217 А (III) 10 грудня 1948 року. Станом на 26 березня 2007р. / Режим доступу : <http://uapravo.net/data/base66/ukr66393.htm> [електронний ресурс] – Режим доступу : 9. Вікторія Мірча Кому потрібні безпритульні? [електронний ресурс] – Режим доступу : <http://izvestiya.odessa.ua/uk/2013/03/05/komu-potribni-bezpritulniki>.
10. Середня заробітна плата за регіонами за місяць у 2013 році. Державний комітет статистики України [електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
11. Скільки коштує зібрати першокласника до школи? [електронний ресурс] – Режим доступу : <http://uanews.dp.ua/society/2013/08/02/15767.html>.
12. Скільки коштує вища освіта в Україні [електронний ресурс] – Режим доступу : <http://kdteu.kiev.ua/vyshha-osvita-v-ukrajini/skilky-koshtuye-vyshha-osvita-v-ukrajini/2/>.